

Т. С. Кириченко,

Київський національний лінгвістичний університет, м. Київ

СПВІДНОШЕННЯ КАТЕГОРІЙ «ДИСКУРС», «ТЕКСТ» ТА «МОВЛЕННЯ» У СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

Стаття присвячена розгляду зв'язку терміну «дискурс» з поняттями «текст» та «мовлення», також у статті розглядаються основні проблеми розуміння цих понять, які залишаються в центрі уваги сучасних наукових дискусій та робиться висновок про перспективи дослідження даного поняття.

Ключові слова: дискурс, текст, мовлення, інституційні форми спілкування, особистісно-орієнтований дискурс, персональний дискурс, статусно-орієнтований дискурс, інституційний дискурс.

Статья посвящена рассмотрению связи термина «дискурс» с понятиями «текст» и «речь», рассматриваются основные проблемы, связанные с пониманием этих понятий, которые остаются в центре внимания современных научных дискуссий, делаются выводы о перспективах исследования данного понятия.

Ключевые слова: дискурс, текст, речь, институциональные формы общения, личностно-ориентированный дискурс, персональный дискурс, статусно-ориентированный дискурс, институциональный дискурс.

The article examines and analyzes the correlation between such linguistic categories as discourse, text and speech, it elucidates the key problems of understanding of these notions, which are the centre of scientific discussion nowadays, shows the prospects for the further study.

Key words: discourse, text, speech, institutional forms of communication, person-oriented discourse, personal discourse, status-oriented discourse, institutional discourse.

Постановка проблеми та її наукове значення. У сучасній лінгвістиці поняття «дискурс» є одним із центральних понять. О. С. Кубрякова визначає дискурс як «форму використання мови в реальному часі, яка відображає певний тип соціальної активності людини, створюється з метою конструювання особливого світу чи його образу за допомогою детального мовного опису, є в цілому частиною процесу комунікації між людьми та характеризується наявністю учасників комунікації, умов, за яких вона відбувається, та цілей» [14, с. 525]. Дискурс – це «зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими факторами; це текст, що узятий у подієвому аспекті»; це «мовлення, що занурене у життя» [1, с. 137]. З цього визначення випливає, що поняття «дискурс» нерозривно пов'язане із такими поняттями як «текст» та «мовлення», проте природа і статус зв'язку зазначених понять і досі залишаються незрозумілим, що і обумовлює актуальність нашого дослідження. **Мета цієї статті** – дослідити зв'язок терміну «дискурс» із поняттями «текст» та мовлення та проаналізувати різноманітні підходи до визначення цих понять. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) розкрити специфіку понять «дискурс», «текст» та «мовлення»; 2) систематизувати різні підходи до визначення цих понять; 3) виявити спільні та відмінні риси між зазначеними поняттями. Новизна статті полягає у тому, що буде запропонований комплексний підхід до визначення та тлумачення понять «дискурс», «текст», та «мовлення».

Задля отримання цілісної картини характеристики дискурсу слід розглянути його відношення з зазначеними лінгвістичними поняттями, адже у лінгвістичній літературі можна знайти велику кількість підходів до визначення цих термінів.

Існує безліч варіантів тлумачення поняття «текст». Згідно першого підходу, який розуміє текст у широкому смілі, цей термін притримується до будь якого знакового комплексу. Такого розуміння тексту притримуються Михайло Бахтін, Ролан Барт та Мішель Фуко [3; 2; 21] Михайло Бахтін стверджує, що текст є первинною даністю усього гуманітарно-філософського мислення [3, с. 281], тією безпосередньою дійсністю, із якої тільки і можуть виходити лінгвістичні дисципліни.

І. Р. Гальперін та З. Я. Тураєва визначають текст як фіксований на письмі результат мовленнєвотворчого процесу [6; 20]. Текст, на думку І. Р. Гальперіна, характеризується завершеністю, об'єктивованим на письмі, літературно обробленим і складається із заголовка та понадфразових єдностей, що поєднані різними типами логічного, лексичного, граматичного і стилістичного зв'язку, має певну прагматичну установку. Л. О. Черняхівська теж притримується такого підходу і під текстом розуміє «таку впорядковану і письмово зафіксовану сукупність мовних знаків, яка разом із заголовком утворює закінчений і літературно опрацьований мовленнєвий твір» [22, с. 117]. Британський лінгвіст Майкл Хої на основі розмежування усного дискурсу та письмового тексту виділяє аналіз дискурсу, об'єктом вивчення якого є усне мовлення, та лінгвістику тексту, що вивчає письмовий текст [25, с. 1]. Проте лінгвіст зазначає, що такий поділ не завжди спрацьовує: «it may at times obscure similarities in the organization of the spoken and written word» [25, с. 1]. На протипагу такому баченню тексту О. Л. Каменська не розмежує усну та письмову форму, а текст визначає як «завершене повідомлення, яке виражене у вербальній формі» [8, с. 8]. Апелюючи лише до однієї категорії опису, а саме: використання або невикористання письма, дихотомія письмовий текст – усний дискурс значно звужує можливості опису цих понять. Е. Косеріу також вважає, що текст – це будь яке словесне творення в усній чи писемній формі [12].

О. В. Михайлова [16] схиляється до системного розуміння тексту, за якого текст постає у вигляді комунікативної системи, призначенням якої є перенесення закодованої інформації.

М. М. Кожина [11] розвинула функціональний підхід до тексту. Предметом дослідження стала стилістична організація цілого мовного твору як представника певного текстотипу. За такого підходу найважливіші характеристики процесу людського пізнання є не просто зовнішніми факторами, які впливають на формування смислового боку тексту, а й змістовними компонентами смислової структури тексту.

Представники функціонального підходу [6; 23] розрізняють поняття «текст» та «дискурс» за рядом бінарних опозицій, а саме: лінгвістична категорія – прагматика, структурність – функціональність, канонічність форми викладу – спонтанність, необмеженість у виборі довжини тексту – обмеженість у часі, закрыта комунікативна система – спрямованість на реакцію партнера по комунікації, статичність – динамічність, спрямованість на абстрактну аудиторію – орієнтованість на живу аудиторію, віртуальність – актуальність, продукт – процес. Текст – це завершене мовленнєве ціле, яке має певну структуру та ознаки текстуральності. Ознака процесу у дискурса вказує не лише на часову протяжність, а на неможливість існування дискурсу поза реальним фізичним часом. Дискурс, на відміну від тексту, враховуючи екстралінгвістичні фактори, представляє мову як процес і як результат у вигляді фіксованого тексту. Текст у такому випадку є фіксованим продуктом, а зв'язок із часом носить опосередкований характер. Крім того, дискурс не може накопичувати інформацію, що

відрізняє його від тексту. Влучним також буде визначення дискурсу Ю. С. Степанова як «тексту у динаміці» [19, с. 332]. За формального підходу [6; 18] актуальними будуть опозиції монолог – діалог, письмовий – усний.

Інший підхід заснований на тому, що поняття «текст» та «дискурс» вживаються синонімічно [4, с. 172]. На нашу думку, хоча ці поняття і мають багато спільних рис, не слід забувати про відмінності між ними. Текст та дискурс швидше пов'язані генетичною спорідненістю [13], а тому доцільним буде твердження, що дискурс не існує без тексту, а текст не існує без дискурсивної діяльності, тобто будь-якому тексту передують дискурс. До того ж, спільним для аналізу дискурсу та аналізу тексту є декодування, розшифрування неочевидних смислів. Влучним є визначення дискурсу та тексту О. С. Кубрякової та О. В. Александрової [15], які розуміють дискурс як «когнітивний процес, що пов'язаний з реальним творенням мовлення», а текст є «кінцевим результатом процесу мовленнєвої діяльності, що виливається в певну закінчену і зафіксовану форму».

Розглядаючи поняття «тексту» та «дискурсу» варто згадати і поняття «когезії» та «когерентності». Когезія стосується швидше того, як речення пов'язані між собою лексично та граматично, як вони об'єднуються у текст. Когезія стосується текстуальних аспектів дискурсу. У цьому випадку ми говоримо про текстуальну когезію. Говорячи про когерентність, ми маємо на увазі цілісність, логічну та смислову зв'язність тексту, текстуальну та контекстуальну складову дискурсу. Тоді текст можна визначити як поєднану смисловим зв'язком послідовність знакових одиниць, основною особливістю якої є зв'язність та цілісність [17, с. 507]. Р. Солкі зазначає, що текст і дискурс є мовним відрізком, що є більшими за розмірами від речення [26, с. 13]. Звідси випливає, що аналіз тексту та дискурсу вивчає, як речення об'єднуються у текст за допомогою когезії та когерентності, та допомагає зрозуміти закономірності дискурсу.

Т. ван Дейк [24] розглядав дискурс і текст, опираючись на поняття мови та мовлення. Він вважав, що дискурс пов'язаний з актуальною мовленнєвою дією, тобто із мовленням, а текст за Т. ван Дейком пов'язаний із системою мови і реалізується у дискурсі.

Деякі науковці застосовують категорію «ситуація» для розмежування понять «текст» та «дискурс». За такого підходу дискурс постає як «текст плюс ситуація», а текст як «дискурс мінус ситуація» [27]. Таке трактування тексту та дискурсу є актуальним для нашого дослідження, адже у нашій роботі ми притримуємося точки зору В. І. Карасика і вважаємо, що текст – це незалежний, відмежований від ситуації мовленнєвотворчий твір, а дискурс – це текст, що занурений у ситуацію спілкування. На нашу думку, не можна не брати до уваги обставини реалізації тексту, а саме: тональність, сферу та обставини спілкування, хронотоп, ролі адресата та адресанта, їх статус та особистісні риси, соціальний контекст, адже дискурс – це уже не просто лінгвістична, а соціолінгвістична структура.

В. З. Дем'янков [7] вважає, що текст є вербальною складовою комунікації. Текст, за визначенням лінгвіста, не просто матеріальний об'єкт, а вербальний об'єкт, що підлягає інтерпретації, за яким можна побачити протікання дискурсу. Це свідчить про те, що невербальний та паралінгвістичний компоненти не є складовими тексту.

Отже, дискурс – це складне багатопланове комунікативне явище, текст, що занурений у ситуацію спілкування, фрагмент тексту, що більший за речення. Дискурс завжди є текстом, але не кожний текст може бути дискурсом. Дискурс є ширшим поняттям за текст, адже дискурс є одночасно і процесом мовної діяльності, і результатом, а текст є лише результатом [10]. Відношення тексту та дискурсу характеризуються причинно-наслідковим зв'язком, адже текст є результатом дискурсу.

Для нашого дослідження велике значення має поняття «мовлення», а саме, відношення цього поняття до терміну «дискурс». В. В. Богданов [5, с. 5-6] розглядає поняття «тексту» та «мовлення» як видові по відношенню до родового терміну «дискурс». На нашу думку, текст та мовлення не мають родо-видових відношень із дискурсом, адже кожен із термінів не є частиною іншого. Варто зазначити, що поняття «текст» та «мовлення» не утворюють опозиції по відношенню один до одного. Дискурс має певний соціальний вектор, а мовлення є індивідуальним. Мовлення – це втілення, реалізація мови, яка лише за допомогою мовлення виконує своє комунікативне призначення. Під мовленням ми одночасно розуміємо і процес спілкування, певну діяльність людини, яка здійснюється за допомогою мови, і результат цього мовлення. Виділяють динамічну і статичну сторони мовлення [1, с. 414]. Динамічною стороною є діяльність з усіма її психічними, фізичними і соціальними характеристиками, а статичною стороною є текст, що виокремлений із мовленнєвої діяльності і зафіксований певним чином.

Існує велика кількість видів мовлення. Саме для позначення цих видів використовується термін «дискурс». Це політичний дискурс, педагогічний, ораторський дискурс, та інші. Тобто, ми говоримо про інституційні форми спілкування.

Якщо поглянемо на відношення між учасниками комунікації, то спілкування можемо поділити на особистісно-орієнтоване та статусно-орієнтоване [9, с. 199], а дискурс, відповідно, на персональний, в якому мовець є особистістю зі своїм багатим внутрішнім світом, та інституційний, де мовець виступає представником певного соціального статусу чи групи людей. Комуніканти особистісно-орієнтованого, персонального дискурсу є, як правило, добре відомими один одному та проявляють якості своєї особистості, розкривають свій внутрішній світ. У статусно-орієнтованому, інституційному дискурсі учасники комунікації притримуються клішований спілкування відповідно до норм, що встановлені у соціумі, та реалізують себе в межах певного набору рольових характеристик.

Особистісно-орієнтований дискурс у свою чергу поділяється на побутовий та буттєвий [9]. Побутовий дискурс постає у формі діалогічного спілкування, де за основу взято задоволення практичних потреб мовця, вирішення побутових проблем. Таке спілкування відбувається між людьми, які добре знають один одного. Для побутового дискурсу характерні ситуативність, спонтанність та суб'єктивність, інколи знижена, жаргонна лексика та порушення структури і логічного викладу, активна роль адресата, а також невербальне доповнення – міміка та жести, які супроводжують мовлення.

У буттєвого дискурсу основою є самовираження комуніканта з максимальною повнотою та точністю. Побутове спілкування, як правило, монологічне. Цей тип дискурсу діаметрально протилежний побутовому дискурсу, але спільною рисою для побутового та буттєвого дискурсів є активна роль адресата.

Різновиди статусно-орієнтованого дискурсу виділяють на основі цілей комунікації, функціонуючих соціальних інститутів, прототипних характеристик ситуації спілкування, прикладів вербальної поведінки, що склалися у суспільстві відповідно до сфер спілкування. Статусно-орієнтований дискурс може носити інституційний та неінституційний характер [9]. В. І. Карасик виділяє такі типи інституційного дискурсу: політичний, адміністративний, юридичний, військовий, педагогічний, релігійний, медичний, містичний, спортивний, діловий, рекламний, науковий, масово-інформаційний та інші. Статусно-орієнтованим буде також спілкування незнайомих або малознайомих людей. Кожен із типів інституційного дискурсу має свої характерні риси та специфіку. Цей перелік не є фіксованим, адже різновиди інституційного дискурсу є історично мінливими. Якщо зникає певний суспільний інститут, то і зникає або розчиняється у суміжних типах той чи

інший тип інституційного дискурсу, або ж навпаки, виникає як різновид певного дискурсу внаслідок появи нового соціального інституту.

Висновки дослідження і перспективи. Поняття «дискурс», «текст» та «мовлення» тісно пов'язані та переплітаються між собою. Кожен дискурс завжди є текстом, проте текст не завжди може бути дискурсом. Основною відмінною рисою дискурсу та тексту є обумовленість екстралінгвістичними факторами першого, а від мовлення дискурс відрізняє соціальна орієнтація, тобто, мовлення та дискурс відрізняються один від одного в плані індивідуального та соціального. Варто також зазначити, що «чисті» види спілкування не зустрічаються у реальному житті, адже спілкування є багатоплановим та різноманітним, а поділ є умовним і використовується у дослідженнях. В реальній комунікації може відбуватись змішування різних характеристик зазначених дискурсів, а тоді межа між статусно-орієнтованим та особистісно-орієнтованим дискурсом стає умовною. Перспективою подальших розвідок у даному напрямку є дослідження дискурсу в рамках теорії мовленнєвих актів.

Література:

1. Арутюнова Н. Д. Дискурс / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энцикл., 1990. – С. 136–137.
2. Барт Р. От произведения к тексту / Р. Барт // Избранные работы. Семиотика. Поэтика. – М.: Наука, 1994. – 562 с.
3. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин / сост. С. Г. Бочаров. – М.: Искусство, 1979. – 423 с.
4. Беллерт И. Об одном условии связности текста / И. Беллерт // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистика текста. – М.: Прогресс, 1978. – Вып. № 8. – С. 172–207.
5. Богданов В. В. Текст и текстовое общение / В. В. Богданов. – СПб, 1993. – 142 с.
6. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М.: Наука, 1981. – 137 с.
7. Демьянков В. З. Текст и дискурс как термины и как слова обыденного языка / В. З. Демьянков // Вопросы филологии. – 2007. – С. 86–95.
8. Каменская О. Л. Текст и коммуникация : Учеб. пособие для ин-тов и фак-тов иностр. яз. / О. Л. Каменская. – М.: Высш. шк., 1990. – 152 с.
9. Карасик В. И. Языковой круг : личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.
10. Кибрик А. А. Функционализм / А. А. Кибрик, В. А. Плунгян // Современная американская лингвистика : фундаментальные направления. – М.: УРСС, 2002. – 307 с.
11. Кожина М. Н. О функциональных семантико-стилистических категориях в аспекте коммуникативной теории языка / М. Н. Кожина. // Разновидности и жанры научной прозы. – М.: Наука, 1989. – С. 3–26.
12. Косериу Е. Современное положение в лингвистике / Е. Косериу // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1977. – № 6. – С. 69–84.
13. Кубрякова Е. С. О понятии дискурса и дискурсивного анализа в современной лингвистике : обзор / Е. С. Кубрякова // Дискурс, речь, речевая деятельность. Функциональные и структурные аспекты : сборник обзоров. – М.: ИНИОН РАН, 2000. – С. 7–25.
14. Кубрякова Е. С. Язык и знание : На пути получения знаний о языке : Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е. С. Кубрякова. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
15. Кубрякова Е. С. Виды пространства, текста и дискурса / Е. С. Кубрякова, О. В. Александрова // Категоризация мира : пространство и время. Материалы научной конференции. – М.: Изд-во Моск. ун-та., 1997. – С. 19–20.
16. Михайлова Е. В. Интертекстуальность в научном дискурсе (на материале статей : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Елена Владимировна Михайлова. – Волгоград, 1999, – 198 с.
17. Николаева Т. М. Текст / Т. М. Николаева // Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
18. Реферовская Е. А. Коммуникативная структура текста в лексико-грамматическом аспекте / Е. А. Реферовская. – Л.: Наука, 1989. – 200 с.
19. Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения : Семиологическая грамматика / Ю. С. Степанов. – М.: Наука, 1981. – 200 с.
20. Тураева З. Я. Лингвистика текста : (текст : структура и семантика) / З. Я. Тураева. – М.: Просвещение, 1986. – 127 с.
21. Фуко М. Что такое автор? / М. Фуко // Лабиринт-Экцентр. – 1991. – № 3. – С. 33–45.
22. Черняховская Л. А. Смысловая структура текста и ее единицы / Л. А. Черняховская // Вопросы языкознания. – 1983. – № 6. – С. 117–126.
23. Brown G., Yule G. Discourse Analysis / G. Brown, G. Yule. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1983. – 288 P.
24. Dijk T. A. van. Ideology : A Multidisciplinary Approach / T. A. van Dijk. – London : Sage, 1998. – 147 P.
25. Hoey M. The Place of Clause Relational Analysis in Linguistic Description / M. Hoey // English Language Research Journal. – 1983. – Vol. 4. – P. 1–32.
26. Salkie R. Text and discourse analysis / R. Salkie. – London and New York : Routledge, 1995. – 115 P.
27. Widdowson H. G. Directions in the teaching of discourse / H. G. Widdowson // Theoretical Linguistic Models in Applied Linguistics / Ed. by S. P. Corder, E. Roulet. – 1973. – P. 65–76.